

Financiële zelfredzaamheid in Nederland sinds 1750

De financiële sector is dynamischer dan ooit. Er gaat geen dag voorbij zonder een bericht over nieuwe technologie die de dienstverlening kan verbeteren. Toch blijven er klachten over de beschikbaarheid van financiële diensten, en over sociale groepen of bedrijfstakken die buiten de boot vallen. Dit roept de vraag op wat het patroon en de toegankelijkheid van financiële diensten bepaalt. Een Vici-onderzoek wil deze vraag aan de hand van mkb-financiering sinds het midden van de achttiende eeuw beantwoorden.

**OSCAR
GELDERBLOM**
Hoogleraar aan de
Universiteit Utrecht

JOOST JONKER
NEHA-hoogleraar
aan de Universiteit
van Amsterdam

Economische groei vereist een goedlopend financieel systeem dat voorziet in de behoeften van consumenten en bedrijven. Economen zijn het erover eens dat zo'n systeem een aantal kernfuncties moet vervullen (Merton en Bodie, 1995) en inclusief moet zijn, dat wil zeggen: het liefst toegankelijk voor iedereen. Maar hebben we daar banken voor nodig? Mensen die zelf hun geldzaken bestieren, kunnen vaak best zonder banken. In het verleden deden ze dat immers ook – maar hoe? En wat bepaalde of ze al dan niet bancaire diensten gingen gebruiken?

Die vragen stellen we in het door NWO gefinancierde Vici-project 'The Dynamics of Inclusive Finance in the Netherlands'. We doen dat voor een lange onderzoeksperiode van ruim twee eeuwen, tot ongeveer 1970. Zo'n lange periode stelt ons in staat om veranderingen op het spoor te komen in de financiële behoeften van ondernemers én in de rol die banken speelden bij het vervullen daarvan. Welke veranderingen dit precies waren, zal uit het onderzoek moeten blijken, maar in grote lijnen kunnen we in ieder geval drie perioden onderscheiden. We geven eerst een overzicht van deze periodes en behandelen dan de verschillende deelprojecten.

DE VERSCHILLENDE PERIODES

1750–1870: een achterblijvende financiële sector

De periode van 1750 tot 1870 kenmerkte zich door tamelijk trage economische groei, want vergeleken met bijvoor-

beeld Engeland en België industrialiseerde Nederland laat. Ook de modernisering van de landbouw liet op zich wachten. Toch veranderde er veel. In de steden zagen zelfstandige ambachtslieden en winkeliers hun beroepsverenigingen – de gilden – verdwijnen. De stadsbesturen die vóór 1800 allerlei financiële faciliteiten boden, stopten hiermee. Notabelen richtten hulp- en spaarbanken op die in vermeende lacunes moesten voorzien, maar kleine ondernemers toonden hiervoor nauwelijks interesse, zodat ze een zieltogend bestaan leidden.

1870–1960: eigen geld eerst

Het is verleidelijk om dit achterblijven van de financiële sector toe te schrijven aan de late industrialisatie. Dat klopt echter niet. De bijdrage van het bankwezen aan de ontwikkeling van het mkb bleef namelijk ook bescheiden toen de industrialisatie na 1870 op een breed front doorzette. Hoewel er toen duizenden kleine en middelgrote bedrijven bijkwamen, veranderde hun financiering nauwelijks, ondernemers hielden een voorkeur voor investeringen met eigen geld en leverancierskrediet. De Middenstandsbanken die tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw opkwamen, kwamen niet goed tot ontwikkeling, terwijl de opkomende handelsbanken tot diep in de jaren zestig slechts het topje van de markt bedienden.

Heel anders was dat op het platteland. Omstreeks 1900 ontstond hier een nieuw bankwezen, coöperatieve boerenleenbanken gevormd naar het Duitse Raiffeisen-model. De stuwkracht achter deze banken lag echter niet in nieuwe financieringsbehoeften. Het acute tekort aan kredietfaciliteiten waarover men in officiële rapporten en boerenpropaganda klaagde, bleek namelijk niet te bestaan. Wel was er een groot spaaroverschot, waarmee de zuidelijke boerenleenbanken zelfs langetermijn-investeringskredieten aan hun leden durfden geven (Colvin, 2011).

Behalve via de boerenleenbanken bleef de bancaire sector verder van geringe maatschappelijke betekenis. Na een kortstondige piek in de jaren twintig daalden de totale bankactiva als percentage van het bbp, dat wil zeggen: het relatieve belang van banken in de economie daalde. Ook bleef de chartale geldsomloop opvallend hoog ten opzichte van het girale deel, dus heel veel betalingsverkeer passeerde de banken. Die wilden dat ook niet naar zich toetrekken,

blijkens jarenlange vruchteloze discussies over een gezamenlijk girosysteem. Het gevolg was dat de financiële sector als geheel tamelijk klein en gespecialiseerd bleef. Nog in 1950 vond het CBS het daarom niet de moeite waard om het krediet- en bankwezen en het verzekeringswezen afzonderlijk op te nemen in bedrijfstellingen.

1960 en verder: bankieren voor iedereen

Pas rond 1960 begon deze archaische situatie te veranderen. Een stijgende behoefte aan vreemde middelen dwong de banken om de consumentenmarkt te betreden (Van Zanden en Uittenbogaart, 1999). Binnen kort tijdsbestek kreeg vrijwel iedereen een bank- of girorekening, eventueel met betaalcheques. Daarvoor bouwden de banken uiteindelijk een gezamenlijk girosysteem met gratis betaaldiensten, als klantenbinding. Geleidelijk ontwikkelden banken ook specifieke mkb-faciliteiten. De verhouding tussen bankactiva en bbp klom tot ongekende hoogte, vlakke tijdens de crisis van de jaren tachtig even af, steeg vervolgens weer snel door. Kortom, pas tijdens het laatste kwart van de twintigste eeuw kregen banken een centrale plaats in de volkshuishouding.

EEN FINANCIËLE ATLAS VAN NEDERLAND

De empirische basis onder de hiervoor geschetste lange-termijnontwikkeling is nog wankel. Historici hebben namelijk vooral de grootbanken en de geldzaken van grote bedrijven onderzocht, zodat de nadruk bij dit onderzoek meestal op de dienstverlening van banken en beurzen ligt. Historisch bronnenmateriaal is daarbij ook nog eens ruim voorhanden, waardoor kleine en middelgrote ondernemers, die zelden bedrijfsarchieven hebben nagelaten, makkelijk over het hoofd gezien worden.

Het Vici-project onderzoekt de sector met vier deelprojecten. Het eerste daarvan gebruikt boedelbeschrijvingen van overleden ondernemers, waarin hun financiële nalenschap is vastgelegd. Die zijn te vinden in de *Memories van Successie*, gedetailleerde opgaven van bezit voor de successiebelasting. Deze Memories zijn eerder gebruikt voor onderzoek naar vermogensongelijkheid, zoals Wilterdink (1984) dat al uitvoerde en waarmee recent Piketty in 2013 wereldwijd de aandacht trok. We kunnen de Memories ook gebruiken om te reconstrueren hoe huishoudens en ondernemers vroeger hun geldzaken regelden. De aangiften beschrijven namelijk de samenstelling van nalatenschappen.

Voor Nederland bleven dergelijke Memories van 1811 tot 1927 bewaard. Ze zijn voldoende gedetailleerd om na te gaan welke kredietvormen overledenen gebruikten, en of ze bijvoorbeeld een bankrekening of een verzekeringspolis hadden. Van de meer vermogende erflaters kunnen we achterhalen wat ze met hun spaargeld deden. Belegden ze in onroerend goed, in effecten, of leenden ze het geld uit aan

hun familie en vrienden? We stellen deze vragen in eerste instantie met betrekking tot het jaar 1921. Op dat moment waren er overal spaarbanken, boerenleenbanken en postkantoren, waar kleine en middelgrote ondernemers als ze dat wilden voor hun geldzaken terecht konden. Door een landelijke steekproef uit de Memories te trekken, kunnen we precies nagaan welke ondernemers waar in Nederland van deze financiële diensten gebruikmaakten.

In een later stadium willen we deze Financiële Atlas uitbreiden naar vroegere en latere periodes. In de negentiende eeuw doen we dat met dezelfde Memories van Successie. In de periode vóór 1811 zijn er heel veel boedelinventarissen opgemaakt door notarissen en lokale ambtenaren. Ook daarin vinden we gedetailleerde beschrijvingen van bezittingen en schulden van wat toen vrijwel nog allemaal kleine ondernemers waren. Voor de ontwikkeling van een Financiële Atlas voor de meer recente geschiedenis zullen we een publiekscampagne opzetten waarin we Nederlanders vragen naar de financiële papieren die zij nog hebben van hun ouders, grootouders of zelfs overgrootouders. Dat kan variëren van oude verzekeringspolissen tot boze brieven aan de belastinginspecteur, en van gedetailleerde kasboekjes tot gegevens over de aanschaf van de eerste auto. Nederlanders die ‘op zolder’ hun eigen financiële verleden opzoeken, schrijven een nieuw hoofdstuk voor een financiële geschiedenis van de twintigste eeuw.

Uiteindelijk kunnen we zo de financiering van het midden- en kleinbedrijf op de hele lange termijn in kaart brengen. We kunnen achterhalen welke keuzes deze ondernemers maakten vóórdat er banken bestonden, en we kunnen achterhalen of het opkomende bankwezen iets aan hun gedrag veranderde. Voor hetzelfde geld bleven ingehouden winst, het vermogen van familieleden en leveringskrediet de financiële hoeksteen van hun ondernemerschap.

DE ROL VAN DE OVERHEID

Het tweede deelproject onderzoekt de wisselwerking tussen publieke en particuliere vormen van dienstverlening. Tot de opkomst van retailbanken in de jaren zestig regelden ondernemers hun geldzaken binnen eigen kring. Boeren, ambachtslieden, schippers, handelaren, winkeliers – ze stopten hun spaargeld in de onderneming, zochten vennoten onder familieleden, of leenden geld bij zakenrelaties of leveranciers. De verzekeraars, bankiers en kassiers in de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht bedienden slechts een kleine groep internationale kooplieden en rijke beleggers, niet het mkb. Dat had meer nut van de gilden, die hun leden onderlinge verzekeringen boden tegen risico's van ziekte en overlijden.

Toch was de overheid nooit ver weg. Sinds de middeleeuwen konden ondernemers voor het beslechten van zakelijke conflicten terecht bij de lokale rechtbank, en in de steden ontwikkelde zich uit die juridische bijstand een vorm van financiële dienstverlening. Vanaf de veertiende eeuw registreerden stedelijke bestuurders onderlinge schuldbekentenissen en bevorderden de standaardisatie van dergelijk papier. Ze richtten stadsbanken van lening op, liquideerden failliete boedels en beheerden het vermogen van wezen. Het boedelbeheer voor wezen leidde in de Hollandse steden zelfs tot bankachtige diensten waarbij wees-

In de rubriek 'Grensnut' beschrijven economen die een onderzoeksbeurs hebben ontvangen hun grensverleggende onderzoek. De rubriek beoogt te laten zien hoe economen met nieuwe benaderingen hiaten in de bestaande economische kennis invullen. De rubriek is een aanvulling op de rubriek 'Canon', waarin economen beschrijven wat we door de jaren heen geleerd hebben over een bepaald onderwerp.

meesters het nagelaten kapitaal uitzetten met zogenaamde *weesmeesterkennissen* – particuliere leningen verstrekt aan de lokale bevolking (Schalk, 2010). Instellingen van sociale zorg belegden hun tijdelijke overschotten op dezelfde manier (Zwarts, 2015).

Het financiële systeem was toentertijd dus verrassend inclusief, maar dat veranderde omstreeks 1700. Toen stakten veel weeskamers en zorginstellingen hun leningen aan particulieren en kochten in plaats daarvan effecten. Het aantal geregistreerde schuldbekentenissen daalde, en het lijkt erop dat ook de stadsbanken van lening meer aan consumenten en minder aan zakelijke klanten gingen verstrekken (Maassen, 1994). Publieke voorzieningen zoals boedelbeheerders verdwenen tijdens of kort na de Franse overheersing en kregen geen vervanging.

Waarom gebeurde dat? Veranderen opvattingen over publieke diensten of verdween de vraag daarnaar? En als burgers zich maar moesten zien te redden, hoe deden ze dat dan? Konden ze het inmiddels zelf –hoe hadden ze dat dan geleerd? Die vragen zijn nog steeds zeer actueel.

DE IJZEREN EEUW

Het derde deelproject richt zich op de periode van schaalvergroting en industrialisatie tijdens de negentiende eeuw. Een kenmerkend literair thema uit die tijd is het hopeloze gevecht van kleine ondernemers tegen een ontketend kapitalisme. *Een Ontgoocheling* van Elsschot doet wat dat betreft niet onder voor Dickens' *Old curiosity shop* of voor *Au bonheur des dames* van Zola. Klopt dat beeld echter? Nederlandse mkb'ers wisten veranderende omstandigheden en nieuwe kansen goed te benutten, en stonden dikwijls zelf ook aan de basis van grote bedrijven, zoals de snelgroeiende winkelketens van Anton Sinkel en Albert Heijn aantonen. Die veerkracht is om verschillende redenen opmerkelijk. Ondernemers konden niet langer terecht bij genoemde openbare diensten, wat leidde tot een langdurig debat over een vermeende behoefte aan banken toegesneden op het mkb. Notabelen lanceerden een reeks initiatieven die daarin moesten voorzien (Jacobs, 2005). Die behoefte bleek echter niet te bestaan. De stedelijke hulpbanken verdwenen al snel door een gebrek aan vraag (Stoffer, 1986). De spaarbanken bleven van marginaal belang, kredietverenigingen en coöperatieve middenstandsbanken kwamen nooit echt van de grond. Ondertussen voltrok zich via post, trein en telegraaf een communicatierevolutie die het land samen trok en een nationale geldmarkt schiep, gecentreerd in Amsterdam (Jonker, 1999). De handelsbanken gebruikten die nieuwe technische mogelijkheden echter niet en het parlement moest eraan te pas komen om financiële diensten op nationale schaal tot stand te brengen door de Bankwet van 1863 en de Rijkspostspaarbank van 1881.

Hoe financierden kleine en middelgrote ondernemers hun bedrijven dan wel? We onderzoeken dit met inzichten uit de microfinancieringsliteratuur. Collins *et al.* (2010) analyseerden het financiële gedrag van arme huishoudens in ontwikkelingslanden en tonen aan dat het microfinancieringsaanbod zelden aansluit op hun noden. De huishoudens kampten allemaal met grote kasstroomproblemen vanwege lage en onregelmatige inkomens. Ze losten die op door overschotten en tekorten te delen binnen de sociale

kring van familie en burens, maar die onderlinge solidariteit weerhield hen tegelijkertijd om de diensten daarbuiten te gebruiken. Alleen hogere, stabiele inkomens zouden die wederzijdse afhankelijkheid kunnen doorbreken en een vraag naar financiële diensten doen ontstaan, met aanbod alleen lukte dat niet.

Recent pasten Deneweth *et al.* (2014) dat raamwerk toe op het Nederland van de negentiende eeuw en trokken dezelfde conclusies. De vele initiatieven kwamen pas tot ontwikkeling met de stijging van het loonpeil na 1870. De mate van inclusiviteit nam dus toe door de vraag, niet door het aanbod. In het Vici-project onderzoeken we meer specifiek wat er met het mkb gebeurde vanwege de aanhoudende klachten over gebrekkige financieringsmogelijkheden. Kunnen we daaruit afleiden dat deze ondernemers het zonder formele financieringskanalen zelf niet redden? Evengoed is voorstelbaar dat de eigen netwerken voldoende ruimte boden voor hun bedrijfsfinanciering.

PRODUCTINNOVATIE DOOR BANKEN

Het laatste deelproject onderzoekt waarom Nederlandse banken zolang slechts een bijrol in de samenleving speelden. Hun dienstverlening reikte niet verder dan een vrij kleine groep bedrijven en particulieren; alleen de boerenleenbanken staken relatief diep in de plattelandssamenleving. Waarom duurde het zo lang voordat de banken hun clientèle uitbreidden? Veel van de sinds de jaren zestig zeventig ontwikkelde diensten waren bepaald niet nieuw. Girosystemen bijvoorbeeld bestonden al sinds eeuwen en de Nederlandse discussie over een modern systeem liep al vijftig jaar. Waarom kwam dat dan pas tijdens de jaren zestig? Waarom kwamen de banken niet eerder met elders al lang ingeburgerde salarisrekeningen en cheques?

We gaan uit van de hypothese dat de houding van de banken ten opzichte van productontwikkeling hoofdzakelijk bepaald werd door overwegingen van relatieve kosten, dat wil zeggen: de balans tussen de kosten van administratie en krediettoezicht en de verwachte opbrengsten. Daarbij nemen we aan dat een verklaring voor het ontstaan, voortbestaan en verdwijnen van specifieke vormen van financiële dienstverlening kan liggen in de mate waarin kosten verlaagd dan wel opbrengsten verhoogd kunnen worden door het bundelen van diensten. De RPS, bijvoorbeeld, en vervolgens de Postcheque- en Girodienst (PCGD) groeiden snel omdat hun diensten meelifften op het postkantorennet. De handelsbanken deden iets vergelijkbaars door het gratis betalingsverkeer te gebruiken als lokmiddel voor andere, hoogwaardiger diensten. Voor het mkb gold het omgekeerde: door de verbeterde dienstverlening van financiële instellingen werd het voor hen relatief duur om geldzaken zelf te blijven doen.

We verzamelen omvattende data over het productenscala, omzet, bedrijfskosten en opbrengsten en onderzoeken van de houding van de banken plus de RPS/PCGD ten aanzien van productontwikkeling vanuit vijf perspectieven: technische mogelijkheden; geraamde kosten versus verwachte opbrengsten; concurrentieoverwegingen; sociaal-culturele factoren zoals vooroordelen over bepaalde marktsegmenten als het mkb en de bereidheid tot innovatie; en de houding van de centrale bank. We onderzoeken

tevens welke pogingen de banken ondernamen om hun kosten te reduceren – bijvoorbeeld door kantoormechanisering – en meer in het bijzonder of ze al dan niet streefden naar kostenverlaging teneinde bepaalde marktsegmenten, zoals het mkb, beter te kunnen bereiken en bedienen. Ten slotte bekijken we hoe de banken reageerden op het verschijnen van gespecialiseerde dienstverleners, bijvoorbeeld voor huurkoop, factoring, kredietbeoordeling, boekenonderzoek en kredietverzekering.

Leidraad van dit onderzoek naar productinnovatie vormt het theoretisch raamwerk dat Lamoreaux *et al.* (2003) voor de evolutie van het Amerikaanse bedrijfsleven ontwikkelden. Zij onderzochten de wisselwerking tussen de gemiddelde bedrijfsomvang en informatie- en communicatietechnologie. Volgens hen bepaalt de stand van die technologie in belangrijke mate of de productie van goederen of diensten in grote ondernemingen plaatsvindt, dan wel decentraal in kleinere ondernemingen. Vanuit deze invalshoek krijgt de snelle groei van het bankwezen tijdens de jaren zestig en zeventig nieuw reliëf. Want als die groei inderdaad het gevolg was van technologische omstandigheden, dan wordt het des te waarschijnlijker dat verschuivingen in informatie- en communicatietechnologie de grote banken zullen terugdringen tot een vrij klein kernbedrijf. Zo onderzoeken we via het prisma van het mkb ook factoren die van belang zijn voor de levensvatbaarheid van het huidige bankwezen.

CONCLUSIE

Samenlevingen zijn beter af met een inclusief financieel systeem, waarin alle huishoudens en bedrijven tegen lage kosten kunnen lenen, sparen, verzekeren en betalen. Tot voor kort leek het vanzelfsprekend dat de financiële sector – banken, verzekeraars, pensioenfondsen – deze diensten verzorgde. De financiële crisis van 2008 heeft echter de feiten van die bedrijven genadeloos blootgelegd. Achteraf bezien heeft het hoogtij van de sector dus slechts zo'n veertig jaar geduurd, want de banken bereikten pas in de jaren zestig via betaalrekeningen brede bevolkingslagen.

Historisch onderzoek naar de financiering van het Nederlandse mkb toont de voorkeur van veel kleine en middelgrote ondernemers voor het zelf regelen van hun geldzaken, al dan niet met behulp van familieleden en zakenpartners, in plaats van gebruik te maken van financiële dienstverleners. Het toont ook welke kostenvoordelen deze ondernemers konden boeken door hun leningen, betalingen, besparingen en verzekeringen onderhands te regelen met verwanten, klanten en leveranciers. Daardoor blijkt ten slotte waarom het lastig, zo niet onmogelijk was voor banken om tegen lage kosten precies die financiële diensten aan te bieden waar kleine ondernemers behoefte aan hadden. Kortom, vroeger regelden de meeste mensen hun financiële zaken het liefste zelf. Ze bleken dat prima te kunnen totdat het bankwezen de dienstverlening vrijwel geheel naar zich toe wist te trekken. Nu die greep door nieuwe technologieën afbrokkelt, zal het bankwezen mogelijk krimpen tot vroegere proporties.

LITERATUUR

- Collins, D., J. Morduch, S. Rutherford en O. Ruthven (2010) *Portfolios of the poor: how the world's poor live on \$2 a day*. Princeton: Princeton University Press.
- Colvin, C.L. (2011) *Religion, competition and liability: Dutch cooperative banking in crisis, 1919-1927*. Proefschrift. Londen: London School of Economics.
- Deneweth, H., O.C. Gelderblom en J.P.B. Jonker (2014) Microfinance and the decline of poverty, evidence from the nineteenth-century Netherlands. *Journal of Economic Development*, 39(1), 79–110.
- Jacobs, H.G.R. (2005) *Het lenen van geld is geen schande; Nutshulpbank Utrecht 1852-1999*. Utrecht: Matrijs.
- Jonker, J.P.B. (1999) De bakermat van het moderne bankwezen, de Nederlandse geldhandel tussen Franse Tijd en de eerste handelsbanken 1813-1870. In: T. de Graaf, J. de Vries en W. Vroom (red.), *Wereldwijd bankieren; ABN Amro 1824-1999*. Amsterdam: ABN Amro, 49-94.
- Lamoreaux, N.M., D.M.G. Raff en P. Temin (1994) Beyond markets and hierarchies: toward a new synthesis of American business history. *American Historical Review*, 108(april), 404-433.
- Maassen, H.A.J. (1994) *Tussen commercieel en sociaal krediet; de ontwikkeling van de bank van lening in Nederland van lombard tot gemeentelijke kredietbank 1260-1940*. Hilversum: Verloren.
- Merton, R.C. en Z. Bodie (1995) A conceptual framework for analyzing the financial environment. In: D.B. Crane *et al.* (red.), *The global financial system, a functional perspective*. Boston: Harvard Business School, 3-32.
- Piketty, T. (2013) *Le capital au XXIe siècle*. Parijs: Seuil.
- Schalk, R. (2010) *Financing the Dutch Golden Age: the market for credit in Enkhuizen, 1580-1700*. Masterscriptie. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Stoffer, J. (1985) *Het ontstaan van de NMB; de geschiedenis van haar voorgangers in de jaren 1900 tot 1927*. Deventer: Kluwer.
- Wilterdink, N. (1984) *Vermogensverhoudingen in Nederland; ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*. Amsterdam: Synopsis.
- Zanden, J.L. van, en R. Uittenbogaart (1999) Expansie, internationalisering en concentratie, 1950-1990. In: T. de Graaf, J. de Vries en W. Vroom (red.), *Wereldwijd bankieren; ABN Amro 1824-1999*. Amsterdam: ABN Amro, 335-392.
- Zwarts, H. (2015) *Institutional investors in the countryside of the Dutch Republic. An analysis of the investment portfolios of Reformed deaconries in the countryside of the Dutch Republic, c. 1750-1800*. Proefschrift. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Dus ...

- ▶ Historisch onderzoek toont dat kleine en middelgrote ondernemers hun geldzaken graag zelf regelen
- ▶ Pas met de komst van nieuwe technologie in de jaren zestig werd de bankensector groot
- ▶ Nu de greep van de sector door weer nieuwe technologieën afbrokkelt, zal de bankensector mogelijk krimpen tot vroegere proporties

